

XXXIV, Beirut 1986, s. 13-19; a.mlf., "The Ottoman Response to the Egyptian Crisis of 1881-1882", *MES*, XXIV (1988), s. 3-24; F. Steppat, "Mişr [The Early Modern Period 1798-1882]", *EP* (İng.), VII, 180-186; "Egypt", *EBr*, VIII, 64-89; İlhan Şahin, "Abbas Hilmi", *DİA*, I, 25-26; Davut Dursun, "Cemal Abdünnâsir", a.e., VII, 296-301; Hilal Görgün, "Enver Sedat", a.e., XI, 265-267; Mustafa L. Bilge, "Fâruk", a.e., XII, 177; a.mlf., "Fuâd", a.e., XIII, 201-202; Zekerriya Kurşun, "Hüseyn Kâmil", a.e., XVIII, 553-554; Atilla Çetin, "İsmâil Paşa, Hidiv", a.e., XXIII, 117-119; Muhammet Hanefi Kutluoğlu, "Kavalalı Mehmed Ali Paşa", a.e., XXV, 62-65; "Egypt", *Political Encyclopedia of the Middle East* (ed. A. Sela), New York 1999, s. 214-247.

HİLAL GÖRGÜN

İlim, Kültür ve Medeniyet (641-1517). Mısır fethedildiğinde, eski canlılığını kaybetmesine rağmen İskenderiye antik kültürün en önemli merkezlerinden biriydi. İslâm ordularıyla Mısır'a gelen sahâbîlerin bölgede yerleşmesiyle birlikte İslâm kültürü de yaygınlaşmaya başlamıştır. Bu sahâbîler ilim hayatının merkezi konumundaki Amr b. Âs Camii'nde Kur'an, hadis ve fıkıh halkaları kurmuştur. Onların arasındaki en meşhur sima Amr b. Âs'ın oğlu Abdullah'tı. Emevîler devri boyunca bölgeye göç eden tâbiîn bu noktada önemli bir görev üstlenmiş, halifeler de zaman zaman bölgeye âlimler göndererek bu hareketi desteklemiştir. Mısır'da yetişen ilk âlimlerden biri fakih Yezîd b. Ebû Habîb el-Misrî'dir. Bu dönemde Mısırlılar Medine, Dimaşk ve çeşitli Irak şehirlerine ilim yolculukları yapmaya başlamıştır; hadis almak amacıyla diğer yerlerden de buraya gelenler vardı. Abbâsîler'in ilk yıllarında Misrî nisbesini taşıyan fıkıh ve hadis âlimleri arasında Amr b. Hâris, Ebû Abdurrahman Abdullah b. Lehîa ile Leys b. Sa'd'ın adları zikredilebilir. Erken devirden itibaren kıraat ilmi Mısır'da belirginleşmiş ve bu alanda ilk öne çıkanlar Verş adıyla bilinen Osman b. Saîd el-Misrî ile öğrencisi Ebû Ya'kûb el-Ezrak Yûsuf b. Amr el-Misrî olmuştur.

Mısır'da görülen ilk mezhep Mâlikîlik olup bunda Osman b. Abdülhakem el-Cüzâmî, Abdurrahman b. Hâlid b. Yezîd ve Ebû Abdullah Abdurrahman b. Kâsım'ın payları büyüktür. *Kitâbü'l-Câmî*'nin müellifi Abdullah b. Vehb el-Misrî, Eşheb el-Kaysî ve Abdullah b. Abdülhakem el-Misrî de bu dönemde yetişen Mâlikî fakihlerindendir. İmam Şâfiî'nin ömrünün son yıllarını Fustat'ta geçirmesiyle Şâfiîlik de yayılmaya başlamış ve İslâm'ın diğer bölgelerine göre Mısır daima bu mezhebin en önemli merkezi olarak kalmıştır. *Kütüb-i*

Sitte müellifleri Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî ve İbn Mâce hadislerini toplarken Mısır'ı ziyaret etmişlerdir. Abbâsîler devrinde bilhassa III. (IX.) yüzyılın başlarından itibaren İmam Şâfiî'nin yerleşmesiyle bölgedeki ilmî hareketlilik hız kazanmıştır. Fakih Ebû Abdullah İbn Abdülhakem ile Rebî' b. Süleyman el-Cîzî Şâfiî mezhebinin diğer önde gelen simalarıdır. Burada tasavvuf hareketini Zün-nûn el-Misrî olarak tanınan Sevbân b. İbrâhim başlatmış, Arap dili ve edebiyatında Ebû Abdullah Ahmed b. Yahyâ et-Tûcîbî, tarihçilikte *Fütûhu Mısır ve ahbâ-ruhâ'nın* müellifi Ebû'l-Kâsım İbn Abdülhakem öne çıkmıştır. Ancak bu dönemde Mısır'ın ilim hareketi açısından, buraya Endülüş ve İfrîkiye'den ilim seyahatlerinin yapılmaya başlanmış olmasına rağmen siyasî merkezlerin dışında kalmasından dolayı henüz Hicaz, Suriye ve Irak'ın seviyesine ulaşamadığı görülmektedir.

Emevî ve Abbâsî devirlerinde Mısır toplumunun yapısı göçler ve ihtidâlar sebebiyle önemli ölçüde değişmiştir. Bölgenin cizye gelirlerinin Hz. Osman zamanından Abbâsîler'in sonuna kadar tedricî olarak düşmesi ve tarihî kayıtlarda hristiyan isimlerinin azalması, yerel halkın fetihten sonra geçen yaklaşık 250 yıl içerisinde müslümanlaştığının açık delilidir. III. (IX.) yüzyılın ortalarına gelindiğinde hristiyanların büyük kısmı ihtidâ etmiş ve bölgeye gönderilen Arap kabileleriyle askerleri de yerleşik bir düzene geçerek halkla iyice karışmıştı. Müslümanların yeni fethedilen Mısır'da Bizans dinarının kullanılmasına izin vermeleri, kiliselere dokunmamaları ve divanlarda yerli unsurları çalıştırmaya devam etmeleri halkı İslâm'a yaklaştıran sebeplerdendir. Emevî halifeleri devlet dairelerinde müslümanları çalıştırmayı tercih etmiş ve bu durum ihtidâların yaygınlaşmasına yol açmıştır. Ömer b. Abdülazîz'in ihtidâ edenlerden cizyeyi kaldırması bu gelişmeyi iyice hızlandırmıştır. Müslümanlar Mısır'ı fethettiklerinde bölgede Kiptçe ve Grekçe konuşuluyordu. Emevîler döneminde özellikle divanların Arapça tutulmasıyla birlikte Arapça'nın yaygınlaşması hız kazanmış, bu arada hristiyanların bazı dinî kitapları Arapça'ya çevrilmiştir. Arapça'nın tamamen yaygınlaşması ancak III. (IX.) yüzyılın sonlarında gerçekleşmiştir. IV. (X.) yüzyıldan itibaren Kiptçe unutulmuş, kilisenin dili de Arapça'ya dönüşmüştü. Artık âyinler Arapça yapılıyor, kilise tarihleri dahi Arapça yazılıyordu. Mısır'ın fethiyle başlayan Arap kabilelerinin bölgeye göç-

leri yaklaşık beş asır boyunca devam etmiştir; fetihden bir asır sonra Mısır divanlarında kayıtlı Araplar'ın sayısı 40.000 aileyi geçmişti. Bu kabileler arasında Kays, Tay, Rebîa, Fezâre, Hilâl, Süleym, Hevâzin en önde gelenlerdir. Bölgeye yerleştirilen ilk Arap kabileleri özellikle Emevî devri boyunca yönetici sınıfı oluşturmuş, bu imtiyazlı durumları sebebiyle yerlilere karışmamıştır. Ancak Abbâsîler'in III. (IX.) yüzyıldan itibaren bu kabilelerden haraç almaya başlaması ve atâları kesmesi onların halkla bütünleşmesini sağlamıştır.

Mısır, Tolunoğulları ve İhşidîler döneminde bilhassa fıkıh ve hadis ilimlerinde önemli gelişmeler göstermiştir. Önde gelen fakih ve muhaddisler arasında Rebî' b. Süleyman el-Murâdî, İbnü'l-Haddâd el-Kinânî, Tahâvî ve Ebû Saîd İbn Yûnus el-Misrî sayılabilir. Ebû'l-Kâsım İbn Abdülhakem, İbnü'd-Dâye, Muhammed b. Yûsuf el-Kindî ve İbn Zülâk Mısır tarihiyle ilgili önemli eserler kaleme almışlardır. Aynı yıllarda pek çok defa Mısır'ı ziyaret eden ve bir süre orada kalan Mes'ûdî de anılmaya değer bir müelliftir. Abbâsîler'in çözümlene sürecine girmesiyle birlikte Mısır'da siyasî yapıya paralel olarak müstakil bir kültür ortamı gelişmeye başlamıştır. Bu dönemde İbn Abdülhakem'in *Fütûhu Mısır*'ı ve Kindî'nin *Kitâbü'l-Vülât ve'l-Kudât*'ı gibi ilk bölgesel Mısır tarihlerinin yazılması Mısır'ın siyasî açıdan yarı bağımsız konumunun kültür alanına yansımalarıdır.

Şii Fâtımîler dönemi Mısır tarihi açısından farklı bir devre oluşturur. Fâtımî hilâfet merkezinin Kahire'ye taşınmasıyla birlikte iki önemli hareketin ortaya çıktığı görülür. Bunlardan biri antik Grek felsefesiyle Şii kaynaklarının telifi, diğeri de Şiîliğin yayılması amacıyla dâîlerin düzenli bir şekilde eğitilmesidir. Fâtımîler, Sünnî rakipleri olan Abbâsîler'in Bağdat'ta kurduğu ilmî müesseselerin Şii versiyonlarını Kahire'de kurmak için çaba göstermiştir. Bu bakımdan ilim halkaları teşkil edilen Ezher Camii ile yine bu devirde yapılan Hâkim, Karâfe ve Akmer camileri önemlidir. Aynı dönemde Kahire'deki Fâtımî sarayında büyük bir kütüphane kurulmuştu; Makrîzî bütün İslâm âleminde ondan daha büyük bir kütüphane olmadığını belirtir (*el-Hıfat*, I, 458-459). Hâkim-Biemrillâh'ın 395 (1004) yılında Kahire'de tesis ettiği Dârülhikme'de (Dârülim) daha ziyade felsefe, mantık, matematik, tıp gibi ilimlerde çalışma yapılıyordu. Dârülhikme'ye bağlı kütüphane de zenginliği-

le ünlüydü. İranlı seyyah Nâsir-ı Hüsrev ile Haşîşîler'in lideri Hassan Sabbâh bu kütüphanede çalışmışlardı. Bu devirde sosyal hayatta da Şîî hukuku uygulanmış ve Şîa'nın bayramları kutlanmıştır; fakat halk arasında Şîilik hiçbir zaman yaygınlaşmayıp daima yönetici zümre arasında kalmıştır. Fâtımîler döneminin önde gelen âlimlerinden hadiste Ebû Bekir Muhammed el-Askerî ile Ebû Tâhir es-Silefî, Arap dilinde Ali b. Ahmed el-Mühellebî, İbn Bâbeşâz, tarihte Şâbüstî, Müsebbihî, Ebû Abdullah el-Kudâî ile *el-İşâre ilâ men nâle'l-vezâre*'nin müellifi Ebû'l-Kâsım İbn-ü's-Sayrafî sayılabilir. Halife Muiz-Lidî-nillâh ve onun görüşlerini halka açıklayan kâdilkudâtı Ebû Hanîfe Nu'mân b. Muhammed de İsmâîlî akaidiyle ilgili kitaplar yazmıştır. Şîî fıkına dair bazı eserlerin sahibi olan Vezir İbn Killis ve başdâî (dâî't-duât) Müeyyed-Fiddîn devrin en önde gelen âlimlerindendi. Meşhur matematikçi ve filozof İbnü'l-Heysem, Hâkim-Biemrillâh'ın daveti üzerine Mısır'a gelerek Nil nehri hakkında çalışmalar yapmıştır. Ali b. Ridvân bu dönemde Mısır'da yetişen en önemli tabiplerdendir. Fâtımîler zamanında şiir de gelişme göstermiş, bunda halife ve vezirlerin şairleri maaşa bağlamaları ve onlara karşı cömert davranmaları etkili olmuştur. Ebû Ali Hasan b. Zebîd el-Ensârî, Ebû'l-Hasan Ali b. Ca'fer ve Ebû'l-Feth Mahmûd b. Kadûs şiirde öne çıkan isimlerdir. Şair Umâre el-Yemenî de Fâtımî Veziri Talâî b. Rüzâk'ın isteği üzerine Mısır'a yerleşmiştir.

Fâtımî döneminde de Mısır ekonomisi Nil'e bağlıydı. Kuraklık sebebiyle başlıcaları 360 (970-71), 385 (995), 395 (1004-1005) ve 464 (1071-72) yılından meydana gelen pek çok kıtlık yaşanmıştır. Kuraklık görüldüğünde Mısır kendi ihtiyacını karşılamamanın dışında çeşitli tarım ürünlerini ihraç ediyordu. Tahıl, özellikle buğday Mekke ve Medine'ye gönderiliyordu. Bunun yanında bol miktarda üretilen keten de ihraç mallarındandı. Mısır, Kızıldeniz yoluyla Hint Okyanusu'na ve İskenderiye Limanı vasıtasıyla Akdeniz'e ulaşımı mümkün kılan jeostratejik konumu sebebiyle önemli bir ticaret merkeziydi. Ticaret serbest bir biçimde yapılıyor, bilhassa sahil şehirlerinde bulunan ecnebi vekilü't-tüccârlar bir nevi ticaret ataşesi görevi yürütüyordu. Başta gelen şehirler Kahire ile İskenderiye idi. Fustat hâlâ ticarî ehemmiyetini koruyordu ve henüz Kahire ile birleşmemişti. Buralarda müslümanlar, hristiyanlar ve yahudiler farklı mahallelerde oturuyordu. İskenderiye en

mühim liman şehriydi ve hristiyanlarla müslümanların liman tesisleri ayrıydı. Çok sayıda yabancı tüccarın bulunduğu İskenderiye aynı zamanda baharat, köle, ipek, tekstil ve parfüm ticaretinin dünyada başta gelen merkezlerinden biriydi.

Selâhaddin-i Eyyûbî ve halefleri, ulemâdan ve medreselerden hem Sünnîliğin ihyasında hem de Haçlılar'a karşı halkı cihada teşvikte yararlanmışlardır. Eyyûbîler döneminde Suriye ve Mısır'da inşa edilen medreselerin sayısının çok fazla olması bunu göstermektedir. Selçuklu Veziri Nizâmülmülk'ün kurduğu ve Kur'an, hadis, dört Sünnî mezhep fıkının okutulduğu medreselerin benzerleri Mısır'da da açılmıştır. Şîiliğin yayılması için tesis edilen Ezher, İslâm'ın Sünnî yorumunun öğretildiği en büyük eğitim kurumu haline getirilmiştir. Devrin önde gelen fakihi, yöneticilere karşı muhalefetiyle tanınan ve halkın desteğini gören İzzeddin b. Abdüsselâm'dı. Arap dili ve edebiyatında İbn Mâlik et-Tâî, fıkıhta bir Şâfîî medresesi ve kütüphane kuran Kâdî el-Fâzıl ve kıratte Alemüddin es-Sehâvî diğer önemli simalardı. Bu dönemde tıp öğretimi ve uygulamaları da çok gelişmişti. *Uyûnü'l-enbâ*' adlı eserin müellifi İbn Ebû Usaybia tıp öğreniminin bir kısmını Mısır'da yapmıştır.

Doğu İslâm dünyasını istilâ ederek büyük tahribat yapan Moğollar'ı, ayrıca Haçlılar'ı yenerek bölgeyi bu tehlikelerden kurtaran Memlûkler'in Mısır siyaseti, ilim ve kültür tarihinde ayrı bir yeri vardır. Memlûkler döneminde Mısır kozmopolit bir nüfus yapısına sahipti. Özellikle Bağdat'ın Moğollar tarafından işgalinin ardından İslâm'ın kültürel başşehri haline gelen Kahire'ye her yerden ulemâ akını başlamıştı. Bunun dışında Moğollar'ın önünden kaçan kalabalıklar da Mısır'a sığınmıştı. Toplum müslümanlar, hristiyanlar ve yahudilerden meydana geliyor, çoğunluktaki müslümanlar da statü bakımından, kendi aralarında Türkçe konuşan yönetici askerî sınıfla (Türk ve Çerkez memlûkleri) halk olmak üzere iki kesime ayrılıyordu. Mısır'ın Moğol istilâsına uğramamış olması sebebiyle İran, Anadolu, Irak ve Suriye'den buraya göç eden ulemâ Memlûkler zamanında ilmin gelişmesine büyük katkı sağlamıştır. Bu devirde Eyyûbîler'in Sünnî eğitim verilen medreseler açma politikası devam ettirilmiştir. Yalnız Kahire'de zengin kütüphanelere sahip yüzden fazla medrese, ayrıca çeşitli dârülkur'ân ve dârülhadisler vardı.

Bölge halkına yabancı memlûk asıllı sultan ve emîrlerin, yönetimlerini halk nezdinde meşrulaştırmak maksadıyla yeni medreseler kurması ve vakıflar yoluyla ulemâyı desteklemesi de ilim hareketini hızlandırmıştır. Sultan Kalavun, içinde hastahanelerin de yer aldığı cami, medrese ve kütüphaneden oluşan bir külliye yaptırmıştır. Ayrıca kendi türbesinin bulunduğu bu külliye Memlûk sanatının en önemli örneklerindendir. Memlûkler döneminde eğitim ve öğretim medreselerin yanında gittikçe yaygınlaşan Şeyhû el-Ömerî, II. Baybars gibi hankahlarda ve zâviyelerde de devam etmiştir. Memlûkler'in ilk zamanlarında Bahâeddin İbn Akil, İbn Vâsıl, Ebû Şâme el-Makdisî, Ebû Hayyân el-Endelûsî, Muhibbüddin Muhammed b. Yûsuf el-Halebî (Nâzirü'l-Ceys), Feth b. Mûsâ b. Hammâd, İbn Hişâm en-Nahvî gibi değerli âlimler Mısır'da yaşamıştır. Ülkede XV. yüzyılda kültürel açıdan önemli gelişmeler göstermiştir. Tarih, edebiyat, hadis, fıkıh gibi alanlarda öne çıkan pek çok âlim burada yetişmiş veya buraya yerleşmiştir. Aynı dönemde telif edilen eserlerin hem sayı bakımından arttığı hem de ansiklopedi ve biyografi gibi yeni biçimler kazanarak çeşitlendiği görülmür. Devrin ünlü âlimleri arasında İbn Haldûn, Zeynüddin İbn Nuceym, İbn Tağrîberdî, Ahmed b. Abdülvehhâb en-Nüveyrî, Makrîzî, İbn Hacer el-Askalânî, Şemseddin es-Sehâvî ve Süyûtî ilk akla gelenlerdir.

Hindistan-Avrupa deniz yolu üzerinde stratejik bir merkez olması sebebiyle Mısır uluslararası ticarette daima önemli bir rol oynamış, özellikle Memlûkler devrinde bu ticaret yolunun en istikrarlı geçitlerinden birini teşkil etmiştir. İskenderiye Bizans, İtalyan ve Fransız ticaret gemilerinin, Hindistan'dan deniz yoluyla Kûs'a ve oradan kara yoluyla İskenderiye'ye getirilen malları Avrupa pazarlarına götürmek için bekledikleri en büyük limandı. Burada ve Kahire'de yerli ve yabancı tâcirlerin emtialarını depoladıkları yerler bulunuyordu. Dönemin kaynakları Kahire'de birçok çarşı ve dükkânın bulunduğu ve her birinde belli ürünlerin satıldığına kaydeder. Ticaretin yanı sıra yün, ipek, keten ve pamuk dokumacılığı, maden işlemeciliği, camcılık, halıcılık, dericilik ve kâğıtçılık da en önemli el sanatlarıydı. Timur'un XV. yüzyılın başlarında Suriye'yi işgali Mısır'ın iktisadî hayatını olumsuz etkilemiştir. Avrupalı tüccarların Doğu mallarını daha ucuz fiyatlarla alabilmek için gösterdikleri çabanın Ümitburnu'nun

keşfiyle sonuçlanması ise Mısır'ın dış ticaretini bütünüyle çöktürmüştür.

BİBLİYOGRAFYA :

Makrîzî, *el-Hıfât*, Kahire 1997, I-IV; Süyûtî, *Hüsnu'l-muhâdara* (nşr. Halîl el-Mansûr), Beyrut 1997, I, 255-470; II, 212-235; Abdürrezzâk Hamîde, *el-Edebü'l-'Arabî fî Mısr mine'l-fethi'l-İslâmî ile'l-Fâtımiyyîn*, Kahire 1370/1951; Abdülfâtîf Hamza, *el-Hareketü'l-fıkriyye fî Mısr fî 'aşreyi'l-Eyyûbî ve'l-Memlûkî*, Kahire 1968; Hassanein Rabie, *The Financial System of Egypt*, London 1972; Şevki Dayf, *el-Fen ve me-zâhibüh*, Kahire 1976, s. 456-508; Aydın Sayılı, *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp*, Ankara 1982; Ni'mât Ahmed Fuâd, "Devrû Mısr fî'l-hadâreti'l-İslâmiyye", *Dirâsât fî'l-hadâreti'l-İslâmiyye*, Kahire 1985, II, 419-460; Abdülmün'im Sultân, *el-Mücteme'u'l-Mısrî fî'l-'aşri'l-Fâtımî*, Kahire 1985; Hasan Ahmed Mahmûd, *el-İslâm ve's-se-kâfetü'l-'Arabîyye fî İfrîkiyâ*, Kahire 1986, s. 81-126; *The Mamluks in Egyptian Politics and Society* (ed. T. Philipp – U. Haarmann), Cambridge 1988; Abdülazîz Süleyman Bevvâr, *Târîhu Mısrî'l-ictimâ'î*, Kahire 1988; Seyyide İsmâil Kâşif, *Mısr fî 'aşri'l-üülât*, Kahire 1988, s. 181-197; a.mlf. v.dğr., *Târîhu Mısr el-İslâmiyye*, Kahire 1993, s. 95-127, 326-341, 421-449; Abdülâl Sâlim Mekrem, *Celâleddin es-Süyûtî ve eseruhû fî'd-dirâsâti'l-lugaviyye*, Beyrut 1989, s. 7-47; Nâsir el-Ensârî, *Târîhu enzimeti's-şur-ğa fî Mısr*, Kahire 1410/1990; Cl. Cahen, *Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar İslâmiyet*, Ankara 1990, s. 211-218; M. Kemâleddin İzzeddin, *el-Hareketü'l-İlmiyye fî Mısr fî devleti'l-Memlûkî'l-Cerâkise*, Beyrut 1410/1990; Y. Lev, *State and Society in Fatimid Egypt*, Leiden 1991; Khalil Athamina, "Some Administrative, Military and Socio-Political Aspects of Early Muslim Egypt", *War and Society in the Eastern Mediterranean 7th-15th Centuries* (ed. Y. Lev), Leiden 1997, s. 101 vd.; Y. Lev, "Regime, Army and Society in Medieval Egypt, 9th-12th Centuries", a.e., s. 153-162; *The Cambridge History of Egypt: Islamic Egypt, 640-1517* (ed. C. F. Petry), Cambridge 1998; A. Sabra, *Poverty and Charity in Medieval Islam: Mamluk Egypt, 1250-1517*, Cambridge 2000; M. Zağîlî Sellâm, *el-Edeb fî'l-'aşri'l-Fâtımî*, İskenderiye, ts. (Münşeatü'l-maârif); M. Cemâleddin Sürûr, *Târîhu'l-hadâreti'l-İslâmiyye fî's-Şark*, Kahire, ts. (Dârü'l-fikri'l-'Arabî), s. 222-244; H. I. Bell, "The Administration of Egypt under the Umayyad Khalifs", *BZ*, XXVIII (1928), s. 280-286; M. Hilmi Muhammed Ahmed, "el-Hayâtü'l-İlmiyye fî Mısr ve's-Şâm (521-648/1127-1250)", *Mecelletü't-Târîhiyyeti'l-Mısrîyye*, VII, Kahire 1958, s. 3-23; Fehmî Abdülcelîl Mahmûd, "İntişârü'l-İslâm fî Mısr fî'l-karney-ni'l-evvel ve's-şânî li'l-hicre", *Havliyyâtü Külliyyeti dâri'l-ülûm*, VIII, Kahire 1977-78, s. 115-134; Ahmed Abdülhamîd Hafâcî, "Cevânib mine'l-hayâti'l-ictimâ'îyye fî Mısr fî'l-'aşri'l-Eyyûbî", *Mecelletü Külliyyeti'l-âdâb*, XXIX, İskenderiye 1981-82, s. 197-221; Samira Kortantamer, "Memlûk Tarihçiliğine Genel Bir Bakış", *TİD*, I (1983), s. 31-35; Mohammed M. Aman, "Egypt, Libraries in", *Encyclopedia of Library and Information Science* (ed. Allenkent – Harold Lancour), New York 1972, s. 574-588.

CENGİZ TÖMAR

Osmanlı Dönemi. Yavuz Sultan Selim'in Mısır'a girişinden Mehmed Ali Paşa'nın valiliğine kadarki Mısır tarihi çeşitli sebeplerden dolayı uzun süre ihmal edilmiştir. Özellikle bazı Mısırlı tarihçiler ve şarkiyatçılar tarafından ileri sürülen, Osmanlı hâkimiyetinin Mısır ilim ve kültür hayatını olumsuz yönde etkilediği, hatta çöküşüne sebep olduğu yolundaki iddialar temelsizdir ve ön yargılara dayanmaktadır. Mısır'ın tarihi Osmanlı Devleti'nin bir eyaleti olarak bu devletin tarihi içinde yer almıştır. Yavuz Sultan Selim'in beraberinde İstanbul'a götürdüğü âlimlerden pek çoğu birkaç yıl içerisinde Mısır'a geri dönmüş ve iki ilim merkezi Kahire ve İstanbul arasındaki iletişimde önemli rol üstlenmiştir. Bu bakımdan Osmanlı dönemindeki Mısır düşünce ve kültür hayatı Memlûk devrinin bir devamı niteliğindedir. İbn İyâs'ın ilk Osmanlı kadısı hakkında ortaya koyduğu olumsuz tabloya karşılık (*Bedâ'i'ü'z-zühûr*, V, 467) Dumeyrî, Gazî ve Şirbînî eserlerinde Osmanlı kadılarına dair methe varan olumlu ifadeler kullanılmış (Baer, s. 22; Behrens – Abouseif, s. 79 vd.) ve bir dizi tarihçi padişahları öven kitaplar kaleme almıştır (Hanna, *The Cambridge History of Egypt*, II, 88). Kahire'ye gönderilen Osmanlı valileri mesleklerine sarayda başlamış eğitilmiş kişiler arasından seçiliyordu. Devrin Mısırlı tarihçileri ve yabancı konsoloslar valilerin çeşitli alanlardaki bilgilerinden hayranlıkla bahsetmektedir. Meselâ Dâvud Paşa'nın büyük bir kütüphane kurduğu, Câfer Paşa'nın da bir tefsir âlimi olduğu anlatılmaktadır (Behrens – Abouseif, s. 53-54). Osmanlı hâkimiyeti altındaki Mısır'ın kültür hayatıyla Memlûk kültür hayatı arasında belirgin bir fark yoktur; diğer yerlerde olduğu gibi burada da halkın kendi kültürü ve yaşam tarzı geliştirilip güçlendirilerek korunmuştur. Mısır halkının yandaşısı hakkındaki ilk elden bilgiler, 976 (1568) ve 1004 (1596) yıllarında burayı ziyaret ederek gördüklerini *Hâlâtü'l-Kâhire mine'l-âdâti'z-zâhire* adlı kitabında (bk. bibl.) anlatan Âlî Mustafa Efendi ile 1672-1680 yılları arasında Mısır, Sudan ve Habeşistan'ı gezen Evliya Çelebi tarafından aktarılır (*Seyahatnâme*, X, 94-844). Ayrıca bu dönemde Mısır'da bulunan Batılilar'dan de Maillet, *Description de l'Egypte* (ed. Abbé Le Mascrier, I-II, Paris 1735) ve Volney *Voyage en Egypte et en Syrie* (I-II, Paris 1787) isimli kitaplarında gördüklerini ve yaşadıklarını anlatmışlardır. Napolyon'un 1798'de Mısır'ı işgalinden önce bir grup bilim adamına

hazırlattığı *Description de l'Egypte, état moderne par les savants de l'expédition française en Egypte* adlı hacimli eserde (Paris 1809-1828) Osmanlı Mısır hakkında önemli bilgiler mevcuttur.

Osmanlı devrinde eğitim ve öğretim faaliyetleri daha önce olduğu gibi mektep ve medreselerde devam etmiştir. Bu konuda özellikle Yavuz Sultan Selim'in Kahire'ye girdiğinde namaz kıldığı Ezher'in önemi gittikçe artmıştır (bk. EZHER). Dinî eğitim ayrıca tekke ve zâviyelerde de yürütülüyordu. Abdülvehhâb eş-Şa'rânî ve Evliya Çelebi buralar hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. Aralarında münecim ve tarihçi İbn Zünbül, Abdülvehhâb eş-Şa'rânî, Şemseddin er-Remî, Sirâceddin İbn Nüceym, Nûreddin el-Üchûrî, fakih ve muhaddis Muhammed b. Abdülbâkî ez-Zürkânî, Ahmed ed-Derdîr, Ahmed b. Muhammed el-Hamevî, Haraşî ve Bekrî ailesi mensupları gibi ünlülerin bulunduğu bu devrin Mısır ulemâsı din ilimleri yanında tabii bilimler alanında da çok sayıda eser vermiştir.

Corcî Zeydân gibi bazı müelliflerin Osmanlı hâkimiyetiyle birlikte Arap edebiyatının durgunluk dönemine girdiği şeklindeki iddialarının (*Âdâb*, II, 282 vd.) doğru olmadığı son zamanlarda yayımlanan eserlerle ortaya konmuştur. Muhammed Seyyid Kilânî ve Nurettin Ceviz, Osmanlı dönemi Mısır edebiyatı hakkında yaptıkları çalışmalarda (bk. bibl.) bu devirde dil ve edebiyat alanında çeşitli âlimlerin ve divan sahibi şairlerin yetiştiğini göstermişlerdir. Ayrıca Abdurrahman el-Ceberî, *Acâ'ibü'l-âşâr* isimli Mısır tarihinde çok sayıda âlimin ve edibin adını verir. Şairler arasında Ebû'l-Mekârim el-Bekrî, Abdullah eş-Şebrâvî, Abdullah el-İdkâvî, İbnü's-Salâhî, Kâsım b. Atâullah el-Mısrî, Şemseddin es-Seberbâî, İsmâil b. Halîl ez-Zuhûrî, İsmâil b. Sa'd el-Haşşâb ve Hasan el-Attâr sayılabilir. Bu şairlerin makamat ve resâil tarzında eserleri mevcuttur (M. Seyyid Kilânî, s. 249-265). Arap dili üzerine çalışma yapanlar arasında en başta Şehâbeddin el-Hafâcî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs* isimli hacimli eserin sahibi Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî, *Bed'ü'l-inşâ ve'l-mürselât*'ın müellifi Mer'î b. Yûsuf el-Kermî ve Mısır'a yerleşen *Hizânetü'l-edeb* sahibi Abdülkâdir el-Bağdâdî sayılabilir. Bu âlimler aynı zamanda dinî ilimler alanında da önemli eserler vermişlerdir. Hafâcî'nin Kâdî Bey-zâvî hâşiyesiyle (*İnâyetü'l-Kâdî ve kifâyetü'r-Râzî*) Zebîdî'nin *İhyâ'ü'ulûmü'd-dîn şerhi İthâfû's-sâdeti'l-müttakîn* zik-